

EL MESTRATGE DE PERE TORROELLA*

PREÀMBUL

Tot refent el tòpic de la poesia com a mitjà per a conquerir la immortalitat, Pere Torroella escrivia a mitjan segle xv:

Tant he parlat favorint lo renom
de vostre estat, on mon dan sobremunta,
qu'egual del món durarà vostre nom
e vós per mi sereu jamés defunta.¹

La hipèrbole és del tot desmesurada, i l'escriptor empordanès ho sabia a la perfecció perquè la podia trobar des d'Ovidi fins a Petrarca, sempre com un ingredient propi de la *laudatio*.² Malgrat això, i per bé que l'impacte de la poesia torroelliana es troba lluny de ser intens i durador, sí és cert que va influir en els seus contemporanis i que fou més persistent del que hom ha cregut fins ara.

A la poesia catalana medieval, el rar privilegi de ser un escriptor capaç de perdurar entre els seus descendents i gaudir d'una immortalitat precària era exclusiu de les grans figures, como ara Andreu Febrer, Jordi de Sant Jordi i, sobretot, Ausiàs March. Curiosament, els tres grans models de la poesia catalana antiga coincidien, si ens hi fixem, amb els poetes millor editats i estudiats pels filòlegs del segle xx, i aquesta coincidència ens hauria de fer pensar si, en parlar de models poètics, no hem trobat justament allò que buscàvem. Bé podria ser, en efecte, que els nostres gustos no coincidissin amb els dels lectors del xv, i que aquests, ens agradi o no, acceptessin el mestratge de poetes que a nosaltres només ens semblen rimaires. També és possible que, senzillament, no tinguem els versos dels secundaris gravats a la memòria quan transitem per la poesia de l'època, i que allò que els diferencia

* Agraïxo l'ajut de Jaume Torró, Lluís Cabré i Raquel Rojas en la gènesi i la revisió d'aquestes notes.

1. *Tant he parlat* (RAO 180,27), vv. 1-4. Vegeu les edicions de Bach y Rita (1930: 179) i Rodríguez Risquete (2003: 12).

2. Ovidi, *Ex Ponto*, III, 1, 57; IV, 8, 43-68; *Tristium*, I, 6, 36; Petrarca, *RVF*, LXI, 12-13.

d'aquells tres grans poetes és que mai els hem sabut buscar quan rellegim la lírica del segle xv.

Aquesta comunicació, que publiquem pel seu hipotètic interès entre els estudiosos, no vol posar en dubte que Febrer, Sant Jordi o March exercissin una influència més o menys destacada entre els seus contemporanis i les generacions següents. Ben al contrari, en pretén afegir un altre, de model. Deixant de banda March, que presenta un cas evident de fecunditat pòstuma (i del qual parlaré més endavant), és obvi que tant Andreu Febrer com Jordi de Sant Jordi eren referents de primer ordre per a la poesia catalana del segle xv. Per tal de corroborar-ho, només cal que parem atenció al corpus dels cançoners posteriors al Vega-Aguiló. En efecte, als cançoners de París (*J*), l'Ateneu (*N*), Saragossa (*P*) i *L*, s'hi percep un esforç per oferir un panorama de la poesia més innovadora i recent en català, i en ells són poquíssims els supervivents de la generació de Febrer i Sant Jordi. Tot i això, aquests quatre cançoners han transmès, de manera excepcional, un bon nombre de poemes de Jordi de Sant Jordi, i això el converteix en l'únic gran poeta provençalitzant que ha sobreviscut a la cisalla de l'antòleg.³ El cas més evident, sens dubte, és el de *P*, un manuscrit que intenta presentar la poesia de moda a la Catalunya anterior a la guerra civil de 1462, i on Jordi de Sant Jordi torna a ser l'únic poeta en provençal amb un cert protagonisme.⁴

També Andreu Febrer va exercir un cert mestratge entre les generacions poètiques de mitjans de segle. Encara que la seva obra no apareix copiada als cançoners contemporanis, la seva influència, i en especial la dels seus lais a l'estil francès, és prou intensa entre alguns poetes de les corts de Joan de Navarra i Carles de Viana, com ara Pere Torroella, que el situa en el punt final del seu *Tant mon voler*; o bé Martí Garcia, tal com donarà a conèixer Jaume Torró en una monografia imminent sobre els poetes del cançoner de Saragossa.⁵

L'AUSIASMARQUISME

El fenomen de l'ausiasmarquisme, però, és el que més ha atret l'atenció de la crítica, i és normal que hagi estat així. March va renovar el llenguatge poètic tro-

3. El cançoner *J* ha transmès deu poemes del cavaller valencià; el testimoni *L*, un total d'onze; *N*, set poesies, com el cançoner *P*. Si comparem aquestes xifres amb les que ofereix el Vega-Aguiló, on s'hi copien sis del divuit poemes que hem conservat de l'escriptor, no sembla exagerat dir que devem la supervivència del gruix de la seva poesia als admiradors que aquest poeta tenia a mitjan segle xv. Vegeu, per a la seva transmissió textual, l'edició canònica de Riquer & Badia (1984: 83-88).

4. Riquer (1964: III, 49, 61 i 70) va cridar l'atenció sobre la influència de Sant Jordi en alguns poetes de mitjans de segle, com Martí Garcia, Ramon Boter i mossèn Avinyó. Per a un possible parentiu entre el cavaller valencià i Pere Torroella, vegeu Cabré (1987: 97 i 105).

5. Justament, el mateix centó de Torroella també incloïa una citació de Sant Jordi, ara perduda. Vegeu Avenoza (2003).

badorec amb les armes de l'escolàstica, la predicació i la tradició llatina, i molts poetes van quedar enlluernats per l'eficàcia i la contundència de la nova fórmula. D'altra banda, March és un dels grans poetes de l'Europa medieval, i és comprensible que els estudiosos li hagin parat més atenció que no pas als autors que hem assenyalat fa un moment. Pere Bohigas (1952: I, 132-156) ha resumit, amb precisió i claredat, l'abast de la seva influència, que arrenca a mitjan segle xv i arriba fins als poetes castellans del xvi, entre els quals va gaudir d'excel·lents traduccions en vers i va esdevenir el gran model hispànic, complementari del model italià de Petrarca.⁶ De repertoris de poetes i versos ausiasmarquians se n'han confegit uns quants, com ara el de Pagès (1990: 377-405), el de Riquer (1964: II, 558-68, i III, *passim*) o el de Bohigas que tot just he citat. Escassegen, en canvi, els estudis destinats a explicar com, quan i a on va penetrar l'ausiasmarquisme a la poesia catalana. La tradició erudita, en efecte, ha insinuat de manera tàctica que la lírica de March devia imposar-se per ella mateixa entre els seus companys d'armes durant les primeres empreses italianes del Magnànim, i que la seva difusió posterior es deu a un simple fenomen d'inèrcia literària, si ens és permesa aquesta expressió.⁷

Els últims anys, però, Lluís Cabré (1997a, 1997b i 1998) ha perfilat amb precisió els camins que van dur March, tant en vida com després de la seva mort, a convertir-se en el mestre d'amor entre els poetes en català, primer, i entre molts poetes hispànics unes dècades després. Segons els arguments de Cabré, que es troben exposats amb especial claredat en 1997b, Pere Torroella sembla haver tingut un paper central en la tasca de fer conèixer i d'imposar el llegat marquès i el seu llenguatge poètic. D'indicis, en efecte, no en falten, i el lector ens agrairà que els resumim, ni que sigui breument. Tal com es desprèn de la seva biografia, Torroella (c. 1420-c. 1492) va freqüentar les corts més importants de l'àmbit aragonès, des de Navarra fins a Nàpols, tot passant per la Barcelona de Carles de Viana i de Joan II.⁸ Dels seus intercanvis epistolars, conservats en nombre prou notable si els comparem amb els que ens resten dels seus contemporanis, se'n dedueix que Torroella man-

6. Vegeu l'estudi i l'edició de Riquer (1946), encara imprescindible, així com Pagès (1990: 395-396), Bohigas (1953) i Coronel Ramos (1997). Micó (2004) ha escrit la darrera pàgina de la història de les grans traduccions de March al castellà.

7. És pertinent aquí el cas de l'ausiasmarquista Lluís de Vilarrasa, a qui Rubió (1948: 87) va identificar amb un cavaller més vell que March i que va participar amb aquest últim a les campanyes mediterrànies del Magnànim els anys 20. Sembla fora de discussió, però, que cal identificar-lo amb un cavaller de la generació següent que va coincidir a Navarra amb Pere Torroella. Vegeu Torró (en premsa) i el paràgraf que li dedico a continuació. Riquer (1964: II, 484), d'altra banda, recorda que «en el lapse que va entre 1445 i 1449 [March] ja era un poeta famós», ja que el Marquès de Santillana l'elogia en el seu *Prohemio*, tot i que a III, 43 retrau la seva influència, de manera implícita, a finals dels anys vint, d'acord amb la identificació de Vilarrasa que hem vist abans. A propòsit de Santillana i March, vegeu l'agut article de Cabré que cito a continuació.

8. Pel que fa a la biografia de Torroella, em permeto remetre a la meua tesi doctoral, de 2003, que en breu apareixerà condensada dins la col·lecció ENC.

tenia relacions (i una certa autoritat literària) amb alguns dels poetes més destacats del seu moment, com ara Hugo de Urriés, Bernat Hug de Rocabertí, Joan Roís de Corella, Francesc Ferrer, don Pedro de Urrea, Romeu Llull i Francesc Alegre.⁹ Molts d'aquests poetes, per cert, mostren en els seus versos que coneixien bé la poesia de March i, en algun cas, que fins i tot l'havien convertit en el seu model poètic. Justament és Torroella qui permet lligar els diferents contextos on es projecta l'ombra d'Ausiàs, i l'únic, que sapiguem, que va mantenir un lligam estret amb tots i cadascun dels primers ausiasmarquistes que hem documentat fins ara (penseu en Hug de Rocabertí o en Romeu Llull, per exemple). D'altra banda, Torroella és ell mateix un ausiasmarquista convençut, com demostra en els seus versos i en el seu epistolari amb Pedro de Urrea, i potser fins i tot en la teoria amorosa que resseguim en moltes de les seves cartes literàries.

Aquests són, *grosso modo*, els arguments que ens permeten sospitar, amb Lluís Cabré, que Torroella era un autèntic líder en la literatura cortesana del moment, i que esdevingué una mena d'evangelista marquià arreu dels principals regnes de la Corona d'Aragó.¹⁰ A aquests indicis se'n podrien afegir d'altres de pes inferior o menys contrastats, i seria fàcil entrar en detalls a propòsit de la cronologia i dels ambients concrets on caldria situar la difusió del llegat d'Ausiàs. Per desgràcia, aquestes dades suplementàries ja han estat adduïdes, i temem que ens obligarien a penetrar en el terreny de les hipòtesis.¹¹ Centrem-nos, però, en les dades segures, i usem la resta d'indicis per reforçar les nostres conclusions, si és que aquestes són prou fermes.

PERE TORROELLA, CORTESÀ DE PRESTIGI

El prestigi que el poeta empordanès va assolir entre els seus contemporanis em sembla fora de tot dubte. A aquesta fama hi degué contribuir l'extraordinària difusió del seu *Maldezir de mugeres*, transmès per una vintena de testimonis i mereixedor de diverses respostes per part d'altres poetes castellans i aragonesos. Em sembla erroni, però, atribuir tota la repercussió del nostre poeta al seu maldit. En efecte, en un nombre prou notable de cançoners castellans assistim a un esforç

9. Roís de Corella va participar, juntament amb Torroella i Perot Joan, en el cicle de poesies satíriques contra Bernat del Bosch. Vegeu Rodríguez Risquete (2002a).

10. «Torroella figured in the foreground of the literary milieu which was established in Barcelona after the end of the Civil War (1472)», suggereix Cabré (1997b: 58). Potser aquesta posició de centralitat ja l'ocupava durant els anys de la cort de Carles de Viana a Barcelona, cap al 1458-1460.

11. Torró (2001: 112-115), per exemple, ha recordat que els dos manuscrits més importants en la transmissió de Torroella (*P* i *O*²) són també cançoners on March gaudeix d'un protagonisme obvi, i fins i tot és possible que siguin els manuscrits marquiàns més antics, a banda dels testimonis que en transmeten un corpus breu, com ara el grup *JLN*.

per copiar altres poemes torroellians que devien ser del gust del públic i que poc tenien a veure amb cap mena de polèmica antifemenina. Això només pel que fa a la poesia en castellà, perquè la lírica catalana de Torroella va ocupar un lloc destacat en gairebé tots els cançoners catalans anteriors o contemporanis a la guerra civil de 1462-1472. Sembla més revelador, però, que aquests mateixos manuscrits (aragonesos i catalans) hagin conservat una quantitat molt considerable de textos en prosa signats pel nostre cavaller.

En efecte, tot i que els epistolaris cortesans devien sovintejar entre els nobles i cavallers de l'època, no és gens freqüent que aquesta mena de textos, efímers per naturalesa, s'hagi conservat per escrit, i menys encara que els compiladors dels cançoners decidissin integrar-los en un volum de poesia o, si ja hi eren, conservar-los anys després de la seva composició. En el cas de la literatura catalana (i, si volem, de la castellana), els escassos testimonis de proses breus de caire cortesà acostumen a pertànyer a la literatura sentimental i, encara, solen sortir a la llum després de la difusió de la impremta. Francesc Moner i Francesc Carròs Pardo de la Casta en són bons exemples.¹² En els cercles de la transmissió manuscrita, en canvi, només Roís de Corella devia ser apreciat per les seves proses breus, i tot i així hem de tenir present que la conservació de la major part dels seus textos es deu al manuscrit de la Maiansiana, que pretén aplegar una mena d'*opera omnia* de l'autor valencià. Els altres escriptors que conrearen aquest format van perdurar de manera més o menys accidental en els manuscrits, i sempre en una situació molt més precària que la de Torroella. De Bernat Hug de Rocabertí podem llegir encara avui el proemi en prosa de la seva *Glòria d'amor*, un text retòric i sentimental que degué gaudir d'una vida independent, com suggereix el fet que se n'hagi conservat un fragment entre les proses de Roís de Corella.¹³ Ben diferent és el cas de Pere Pou, que convocà el març de 1458 uns *deseiximents* literaris contra *fals Amor* on participaren alguns dels nobles i cavallers més destacats del Principat. En tots dos casos, i almenys fins a l'aparició de la impremta a les nostres terres, sembla que els lectors estaven més interessats per cada prosa en concret que per les resonàncies o el prestigi de l'autor que signava.¹⁴

12. Vegeu-ne, respectivament, les edicions de Cocozzella (1970) i Reyes-Tudela (1987).

13. Sabem, d'altra banda, que Rocabertí va mantenir discussions sobre matèria sentimental per carta amb Pere Torroella, però que els copistes només van conservar l'epístola d'aquest últim. Vegeu les edicions de Bach y Rita (1930: 282-286) i Rodríguez Risquete (2003: 498-503).

14. L'edició de referència per a Hug de Rocabertí continua essent la de Heaton (1916), el qual ignorava que el pròleg de la *Glòria d'amor* circulés entre les proses de Corella, com pot veure's en la seva p. 102. Vegeu l'estudi de Martos (2001: 99-100), que desfà l'error, i Carbonell (1973: 131), el qual va editar-la com si fos la secció final de les *Lamentacions de Mirra e Narciso e Tisbe*, de l'escriptor valencià. Per al text de Pere Pou i els seus interlocutors, que s'ha conservat als manuscrits 125 de la Biblioteca de Catalunya i 992 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, vegeu Riquer (1964: III, 365-68) i Martí (en premsa).

Aquest no és, em sembla, el cas de Pere Torroella. L'escriptor empordanès, com devia ser habitual al seu temps, va establir una intensa relació epistolar (més pública que privada) amb les personalitats més notables de la cultura cortesana de l'època, i a més (vet aquí la gran diferència) els compiladors, els lectors i els copistes van maldar per transcriure les seves proses, llegir-les amb atenció i, en algun cas, fins i tot col·leccionar-les en un únic manuscrit. Ara ja no estem, segons crec, davant de lectors que, de manera ocasional, s'interessen per una epístola o un discurs en concret, sinó davant d'admiradors d'un escriptor que, excepcionalment, interrompen un manuscrit poètic per intercalar-hi les proses breus d'un autor especialment volgut i respectat. El manuscrit de Coïmbra n'és, sense cap dubte, el cas més eloqüent. En aquest testimoni, l'amanuense principal, després de copiar poemes de Juan de Mena, el Bachiller de la Torre i altres, va reunir l'extens epistolari entre don Pedro de Urrea i el poeta de l'Empordà, a més d'algunes de les cartes bescanviades entre Torroella i Francesc Ferrer, i la *Complanta* per la mort d'Agnès de Clèves. En els fulls en blanc, i a continuació dels textos que acabem de citar, un nou amanuense va copiar el *Razonamiento en defensión de las donas* i la *Consolatoria* per la mort de mossèn Martín de Ansa, ambdós de Torroella. Sembla evident que en aquest manuscrit no només una persona (el compilador inicial) podia i volia llegir-hi proses sobre teoria amorosa on participés Torroella, sinó que un copista posterior compartia els seus mateixos gustos i va voler ampliar aquesta secció particular fins a convertir-la en un monogràfic del Torroella prosista i mestre d'amor.¹⁵

No és necessari que ens aturem gaire en altres cançoners de l'època. Només caldrà recordar que l'única prosa del *Cançoner de l'Ateneu* és una epístola de Torroella; que pràcticament tots els textos doctrinals o sentimentals que encapçalen el *Cançonero de Herberay des Essarts* (i que conformen una de les seves seccions més interessants) són o bé de Torroella o bé anònims, la qual cosa convida a jugar a les atribucions més o menys fonamentades;¹⁶ que el ms. esp. 305 de la Biblioteca Nacional de París, conegut com a PN11, reuneix, entre moltes poesies d'altri, diverses proses del nostre autor, como ara el *Razonamiento de Demóstenes a Alexandre* o el *Razonamiento en defensión de las donas* (vegeu avall); i, finalment, que la *Resposta* a Hug de Rocabertí apareix en testimonis tan dissímils com el *Jardinet d'orats*, el ms. esp. 305 ja esmentat i un còdex llatí provinent de la cancelleria aragonesa i conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.¹⁷ Certament, el cas de Torroella és inèdit en el panorama

15. Se'm retraurà segurament que ni la *Consolatoria* ni la *Complanta* són textos sentimentals; la meua opinió és exactament la contrària, com intento exposar a la meua edició en premsa de l'obra completa de Torroella. D'altra banda, aquest cançoner (ms. 1011 de la Biblioteca de la Universitat de Coïmbra) va ser descrit molt sumàriament per Jeanroy (1928) i Kerkhof (1995: 37).

16. Edició d'Aubrun (1951). No sobra recordar que les *Leyes de amor* anònimes que hi estan copiades són de Torroella, com va demostrar Cátedra (1989: 83-84).

17. Es tracta del Còdex núm. 4 de la Casa Reial; la seva troballa es deu al Sr. Jaume Riera i Sans.

manuscrit del segle xv, i sembla que cal explicar-lo per l'autoritat literària de què gaudia entre els poetes i els lectors cortesans de l'època.

Cap a la mateixa direcció apunten els nombrosos elogis que poetes, humanistes i intel·lectuals van dedicar a Torroella mentre aquest encara vivia. És clar que no podem acceptar aquestes lloances (més aviat tòpiques) com una mostra sincera d'admiració, però almenys indiquen que el nostre poeta era una personalitat coneguda i ben integrada en la societat literària aragonesa del moment. D'entre els cortesans amb qui va cartejar-se, podem recuperar els elogis del poderós don Pedro de Urrea, el qual es refereix a la «singularidad de ingenyo» de l'escriptor català, a qui, segons ens diu el mateix noble, podrien recórrer «los más famosos sapientes» en qualsevol qüestió dubtosa. Més endavant, esmenta «la fama de vuestro entender», i afirma que aquesta coneixença fa innecessària qualsevol lloança.¹⁸ Francesc Ferrer també al·ludeix al renom de què gaudia el nostre home entre els seus contemporanis, especialment quan parla del seu «bon natural» i del seu «studiós enginy, qu'entre-ls sabuts de més stima vos fa aver un gran lloc».¹⁹ En l'àmbit navarrès, quan Torroella encara devia ser molt jove, va entaular una discussió poètica amb el batxiller Alfonso de la Torre, de la qual per desgràcia només conservem un poema d'aquest últim. El batxiller hi elogia l'«entera discreción» i el «buen sentido» del seu contertulí, tot i reconèixer que, en aquells anys primerencs, «vuestra existencia» és «muy mayor que l'aparencia».²⁰ Si ens atenem al que diuen d'ell els altres escriptors, podem sospitar que durant la seva estada a Nàpols, entre 1452 i 1458, la reputació de Torroella ja estava ben assentada. A aquesta època corresponen els elogis que li adreçà Diego del Castillo, un poeta amb aspiracions d'humanista que estava plenament integrat a la cort del Magnànim. En un intercanvi poètic amb el nostre escriptor (ID 0258), Castillo es refereix a ell com a «Cavaliere prudente» i fins i tot el reconeix com al seu «preçetor».²¹ En els mateixos ambients cal situar els elogis que van dedicar-li dos reputats humanistes establerts a Nàpols. Tristano Caracciolo va definir-lo com a «vir severus», mentre que Giovanni Pontano, en un dels poemes del *Parthenopeus*, esmenta els versos laudatoris que el català, segons sembla, va adreçar al Magnànim.²² Finalment, a aquesta mateixa etapa deuen correspondre les desconcertants paraules que en el segle xviii emprà Roberto de Sarno, potser

18. Vegeu l'edició dels textos a Rodríguez Risquete (2003: 440 i 451); dissortadament, Bach y Rita (1930: 310-24) només edità les cartes de Torroella.

19. Vegeu les edicions d'Auferil (1989: 274) i Rodríguez Risquete (2003: 476).

20. El poema (ID 0397) ha estat editat per Salinas Espinosa (1997: 231-35) i Rodríguez Risquete (2003: 332-36).

21. Vegeu la meua edició de (2003: 297-302). Sobre Diego del Castillo, n'hi haurà prou amb l'antologia i les remissions bibliogràfiques de Beltran (2002: 493 i 883), a més de Simó (2000).

22. Vegeu-ne, respectivament, el treball de Mele (1938) i l'edició de Soldati (1902: II, 99 nota).

fent-se ressò de documentació antiga que no coneixem, per parlar del nostre poeta en repassar l'estada de Carles de Viana a Nàpols i les lliçons que rebé de Pontano: «In huius aula Regis erat quidam Petrus Torilla, penes quem totius regiae familiae regimen et potestas, Navarie adolescentis morum custos, et formator, vir sat tenax sententiae, difficillimaque natura: at Pontanus perquam guarus idonei ad agendum temporis, ad arbitrium istius asperrimi viri se effinxit, et sine ulla offensione summam illius benevolentiam studuit retinere».²³

Els que hem reunit són indicis de l'interès que despertava Torroella entre els seus contemporanis, i no només com a poeta d'ascendència ausiasmarquiana, sinó com a autoritat en matèria amorosa i com a intel·lectual cortesà de prestigi. Crec que no ens equivocarem si afirmem que Torroella, admirat i respectat en la cúria del moment, estava en una situació més que privilegiada per influir en els poetes del seu voltant. D'aquí que sigui versemblant, d'acord amb els arguments exposats per Lluís Cabré, veure Torroella com el màxim divulgador de la poesia de March.

TORROELLA, DEIXEBLE I TRANSMISSOR DE MARCH

Tot seguit, voldria mostrar nous arguments que fan més poderosa (si no la confirmen) la silueta que acabem de dibuixar. No ha estat possible, de moment, datar amb claredat les primeres mostres d'ausiasmarquisme a la Corona d'Aragó. Per norma, quan un poeta en català presenta records de March, és impossible assignar un any concret al poema on aquests manlleus són evidents, i la conseqüència n'és que les primeres imitacions de la lírica de March se situen en un marc cronològic molt borrós. Els primers ausiasmarquistes són, en general, poetes d'identitat incerta, i la seva obra només pot datar-se en relació amb els cançoners on apareix copiada. Això ens mena, amb prudència, als anys seixanta i setanta del segle xv, quan sembla que van confegir-se els cançoners *J*, *L*, *N* i *P*.²⁴ També comptem amb els elogis que va dedicar-li Santillana en el seu *Prohemio* entre 1445 i 1449, anys en què degué actualitzar les notícies que tenia de March d'anys enrere (Cabré 1998). Semblava que el cas de Torroella podria il·luminar aquesta incògnita, perquè March apareix citat al seu *Tant mon voler* i a l'epistolari que va mantenir amb Pedro de Urrea. Per desgràcia, no hi ha dades positives que permetin datar cap de les dues peces, i encara

23. Roberto de Sarno, *Joannis Joviani Pontani vita*, Fratres Simonii, Nàpols, 1761; cito per Ametller (1903-28: III, 413).

24. Per a la datació de *J*, que Heaton (1916: 11-12) situava entorn de 1459, vegeu ara l'argumentació de Beltran (1999), que confirma aquella sospita; pel que fa a *P*, n'hi haurà prou amb Baselga (1896), Torró (2001) i el seu estudi en premsa sobre el cançoner de Saragossa; la datació de *L* i *N* està argumentada en Rodríguez Risquete (2003: LXXXI-XC), i espero desenvolupar-la en treballs pròxims.

que les posem en relació amb l'estada navarresa de Torroella, fins fa poc no se sabia quan va començar ni quan va acabar-se.²⁵ Per fortuna, mentre preparava l'edició crítica de l'obra de Torroella, m'ha estat possible topar-me amb el text datable més antic on March apareix com a model en matèria d'amor. En efecte, cap al final de la seva estada a Navarra, Torroella va escriure la *Consolatoria* per la mort de mossèn Martín de Ansa, que va adreçar a la vídua. Aquí, com he dit, hi podem detectar la petjada marquiana més antiga que conec. La destinatària, segons he pogut saber, es deia María López de Bui, i el seu espòs va morir l'octubre de 1451 després de ser ferit durant les primeres escameses de la guerra civil de Navarra. Aquesta mena de textos no podien ser escrits molt temps després del fet que els justificava, perquè de seguida perdien la seva raó de ser. La *Consolatoria*, per tant, fou composta a finals d'aquell any, tot coincidint amb la fi de l'etapa navarresa del poeta empordanès, i revela que a principis dels anys cinquanta Ausiàs ja havia esdevingut un model poètic a la cort. La seva consagració, per tant, hauria de situar-se, almenys, a finals de la dècada dels quaranta, tot i que ignorem positivament quin fou el seu abast fora del grup liderat per Torroella.²⁶

D'acord amb un procediment molt del gust del nostre escriptor, en aquest text es produeix una lenta mutació genèrica que transforma la consolatòria en un *remedium amoris*, ja que la vídua, enamorada i absent del seu home, és víctima dels embats de l'*amor hereos* i no pot deixar de torturar-se amb el record de l'enamorat. Segurament ens vindrà a la ment el poema i d'Ausiàs March, que tracta justament aquest motiu, i no podem negar que Torroella també el tingué present quan va escriure aquestes línies:

Ca vós agora, senyora, detenida en la fantasía l'emprenta de la semblança suya, contempláis cada una parte de aquella e, recordando las cosas pasadas, preguntando e respondendo, repetís una a una cuantas razones ensemble pasastes; revisitáis los lugares donde con él estuviestes, e diciendo: «aquí le miré», «aquí le fablé», «aquí l'enugé», amando las cosas pasadas amaes cosa ninguna. La recordança de las cuales, puesto qu'en son de olvido amortigue la pena, so aquella dulce aparencia el ponçonyoso venino de vuestras llagas s'asconde.

Com dic, només cal que recordem la primera cobla del poema i de March, a més de la imatge del verí que apareix uns versos després, sempre en el context del record amorós, perquè coincidim en el fet que el manlleu és evident.²⁷

25. Ara sabem que va iniciar-se el 1436 i va cloure's a finals de 1451 o a principis de 1452, quan Torroella va marxar a Nàpols, on el seu germà Bernat Torroella va fer-se càrrec durant uns mesos de l'infant Joan, fill bastard del rei de Navarra. Vegeu Rodríguez Risquete (2002b: 214 i 2003: XLIII-XLVI).

26. Vegeu, de moment, la meva tesi (2003: XLIII-XLIV), així com la meva edició en premsa de l'obra de Torroella.

27. Vegeu l'article de Jaume Torró en aquestes mateixes actes, i la meva tesi (2003: 402).

Torroella, poeta i teòric respectat, cortesà present als principals nuclis poètics dels Trastàmara i primer ausiasmarquista documentat, és cada cop més sospitós d'haver participat activament en la difusió de la poesia d'Ausiàs. Si volem, encara podem contrastar aquesta hipòtesi amb altres indicis. Si llegim la *Història de la literatura catalana* de Martí de Riquer i confegim una nòmina dels primers seguidors de March dels quals posseïm alguna dada biogràfica, ens adonarem que tots ells van estar en connexió amb Torroella o, com a mínim, que van coincidir als mateixos ambients. És el cas de Leonard de Sos, en la poesia del qual s'hi troben «lleugeres ressonàncies» marquianes, segons Riquer (1964: III, 16). Que Sos i Torroella van trepitjar les mateixes corts i que es devien conèixer es desprèn dels documents que situen el primer al servei del Magnànim el 1448, i a Roma servint Carles de Viana el 1459. Aquests són, com ja sabem, els cercles per on es movia Torroella entre el 1452 i l'esclat de la guerra civil catalana, el 1462.²⁸

Tampoc no podem oblidar el cas de Lluís de Vilarrasa, a qui Riquer (1964: III, 43) dedica aquest comentari: «Les vuit poesies conservades de Lluís de Vilarrasa constitueixen potser la manifestació més antiga, i amb tota seguretat la més reeixida, d'imitació o influència d'Ausiàs March». Vilarrasa ha estat identificat, de manera hipotètica, amb un cavaller que participà a les primeres campanyes mediterrànies del Magnànim i que exercí d'uixer d'armes del rei. Aquest cavaller, documentat entre 1408 i 1429, era potser una mica més gran que Ausiàs, i si fos el poeta que signava com a Lluís de Vilarrasa, ens trobaríem davant d'un ausiasmarquista verdaderament precoç, que converteix March en model poètic al mateix temps que aquest compon els seus versos. Encara que les coses haguessin anat d'aquesta manera, resulta estrany que un company d'armes d'Andreu Febrer i Jordi de Sant Jordi, que a més devia tenir la seva mateixa edat, no aparegui consignat en el Cançoner Vega-Aguiló, la gran antologia de poesia cortesana de l'època. També és estrany que els seus escrits apareguin per primer cop en cançoners de mitjan segle xv, juntament amb peces de Torroella i els poetes de la seva generació. Aquestes anomalies fan verssemblant la identificació del poeta amb un Lluís de Vilarrasa que apareix lligat a la cort navarresa de Joan d'Aragó els anys 1450 i 1451, i que era, per tant, company d'armes de Pere Torroella, el primer i més actiu ausiasmarquista que coneixem.²⁹ Tampoc es pot menysprear el cas de Joan Rocafort, poeta que emprà el

28. Per a la primera dada, vegeu Rubió (1984: 316-317); per a la segona, se'm permetrà que remeti al meu article de 2005. Les «ressonàncies» no són precisament «lleugeres» en el poema de Sos que comença *Passionat tenc lo meu esperit* (RAO 175,12), que es conserva als cançoners *P* (f. 151) i *N* (f. 198), i que fou editat per Baselga (1896: 123).

29. El 16 de setembre de 1450 va emetre's una carta de pagament a favor de «Luis de Vilarasa» (Arxiu General de Navarra, secció de Comptos, caixa 152, n.º 31, IV; *Catálogo*, XLVI, doc. 1145); el 20 de setembre, des de Tudela, li eren pagats 20 florins a en «Luis de Vilarasa» (AGN, secció de Comptos, c. 152, n.º 26, XVI; *Catálogo*, XLVI, doc. 1363); el 8 de desembre del mateix, des de Viana, es va ordenar que s'entregués el

senyal «Dona de seny», que té, segons Riquer (1964: III, 79), una «evident ressonància ausiasmarquiana», i que potser cal identificar amb un ambaixador del comte de Foix que es presentà davant Joan de Navarra el 1456 per tractar el processament de Carles de Viana i sa germana.³⁰ Evidentment, a aquests escriptors hi hem d'afegir aquells ausiasmarquistes que no tan sols van compartir anys i llocs amb Torroella, sinó que s'hi van cartejar o van establir amb ell alguna mena de relació literària conservada fins als nostres dies. Es tracta d'Hug de Rocabertí, Romeu Llull, Pedro de Urrea, Roís de Corella, Francesc Ferrer i Hugo de Urriés.

PERE TORROELLA, MODEL POÈTIC

Encara hi ha altres poetes ausiasmarquistes que ens permeten arrodonir la nostra argumentació. Efectivament, en certes composicions de l'època hi podem detectar manlleus de versos o expressions d'Ausiàs March, però el que ens interessa és que en algunes d'elles també hi trobem records de versos de Pere Torroella. Estem davant d'una dada preciosa que ens mena a la forma que molts poetes de mitjan segle xv tenien d'acostar-se a la lírica marquiana. En aquests poemes on són apreciables alhora els ressons de March i de Torroella, es fa evident que la difusió del primer sovint anava lligada a la lectura del segon, i que els admiradors d'Ausiàs també ho eren de la lírica de Pere. Fins i tot podríem arribar a sospitar que, en aquests ambients, els versos de l'empordanès, tal com s'esdevé amb algunes de les seves epístoles erotològiques, foren per a molts poetes del seu entorn una mena de guia de lectura complementària a la lírica de March. No perdem de vista, a aquest propòsit, que en alguns dels manuscrits marquiàns més antics, com *P i O*, March i Torroella anaven lligats en la transmissió textual.

El cas més flagrant d'això que en podríem dir imitació composta és el de Ramon Boter. Malauradament, no tenim cap dada segura per identificar-lo i, per tant, no ens és possible fixar la cronologia en què escrigué les seves poesies. Sabem, això sí, que a finals del segle xiv existí un Ramon Boter a Càller, que era armador de

manteniment de 30 dies a favor de «Luis de Vilarasa» (AGN, secció de Comptos, c. 156, n.º 14, VII; *Catálogo*, XLVI, doc. 1342); el 18 de desembre, «Luis de Villarrasa» reconeixia haber rebut 10 lliures i 15 sous per al seu manteniment anual (AGN, secció de Comptos, c. 152, n.º 27, VIII; *Catálogo*, XLVI, doc. 1372); el 18 de gener de 1451, a Viana, «Luis de Villarrasa» rep la seva paga (AGN, secció de Comptos, c. 170, n.º 9, IV; *Catálogo*, XLVII, doc. 6); el 20 de gener de 1451, «Luis de Villarrasa» rep part del seu sou anual (AGN, secció de Comptos, c. 170, n.º 9, LVII; *Catálogo*, XLVII, doc. 21). Aquest Lluís de Villarrasa, *alias* de Cabanyelles, devia ser germà del Guillem Ramon que volia ingressar a la cort de Castella el març de 1451 per intercessió de la reina Maria (Torró 2001: 97-98, i ACA, canc., reg. 3264, f. 149v).

30. Zurita, *Anales*, XVI, XL; la identificació conjectural entre el poeta i l'ambaixador és de Milà i Fontanals (1910: 229).

vaixells i que el 1386 exercí de procurador dels béns pertanyents al corsari Joan Alfons.³¹ És clar que no es tracta del nostre poeta, però sí és possible que fos el pare o l'avi d'un altre Ramon Boter que, el 1452, era membre del Cap de Càller i feudatari de la ciutat.³² Ja que les relacions entre Sardenya i Nàpols eren prou estretes durant el regnat del Magnànim, i més en el cas d'una nissaga de mariners com els Boter, no sembla estrany que el nostre home hagués pogut contactar amb la poesia de Torroella mentre aquest s'estava a la cort napolitana, entre 1452 i 1458. Aquesta afirmació, però, no serà més que una hipòtesi fins que no es confirmi la identitat del poeta.

Martí de Riquer i Lola Badia van editar el 1986 la migrada producció poètica de Boter i van estudiar el profund ausiasmarquisme que es desprèn dels seus versos. En arribar, però, al poema *Tant com lo sel la terra environa* (IV de la seva edició), Riquer i Badia detectaren que «les referències concretes als models presos en consideració queden més diluïdes», i només a la tornada creieren veure un eco llunyà de XLVI, 56 de March (pp. 265-266). Emperò, si ens hi fixem amb més detall, veurem que no és a March a qui està imitant Ramon Boter, o que almenys no el pren com a model principal, sinó que escriu al dictat de Pere Torroella. Llegim la tornada de Boter, on la dependència es fa palesa:

Gràci'e seny, si d'estas mas lehors
 algunas gents vers mi murmuraran,
 no us sia greu si-ls vinch mostrar a vós,
 car vos mirant só cert no-m rependran. (vv. 41-44)

Torroella també compongué un poema d'elogi a una dama (o unes *lahors*, com ens diuen algunes rúbriques). És la peça *Callen aquells qui, ·bseguats per amor* (RAO 180,5), a la tornada de la qual podem llegir:

Bé de mos mals, si d'estremes lahors
 algú vol fer contra mos dits judici,
 no us anugeu si-ls vinch mostrar a vós,
 per que, mirant, no-m repreguen de vici. (vv. 33-36)

Hi ha altres manlleus menys compactes al llarg del poema que no fan altra cosa que confirmar la dependència. Torroella i Boter coincideixen en varies rimes poc habituals, com ara *gentilesa* : *abtesa* i *registre* : *ministre*; i allà on Torroella havia escrit, al v. 24 del mateix poema, «arxiu de seny, saber, gràcia, abtesa», Ramon Boter hi introdueix una lleugera variació (v. 10): «gràcia e seny, saber e gran bellesa». Encara podem citar altres poemes de Boter, que sí que són declaradament ausiasmarquis-

31. Simbula (1993: 104). Cal afegir-hi els documents que esmenten Riquer & Badia (1986: 255, n. 6).

32. Boscolo & Schena (1993: III, 159, 161, 212, 214 i *passim*).

tes, on els records de Torroella són més o menys evidents. El poeta empordanès, en la peça que comença *No sent ne veig ne oig ne conech res* (RAO 180,18), havia escrit al final d'una estrofa:

en so d'estrany mir tot quant fa la gent,
e mon semblant representa follia.

Ramon Boter, al v. 13 de *Quina dolor* (VI de l'edició esmentada), parafraseja el vers del seu model: «ja mir les gents com a persona stranya». En un altre poema, Torroella va escriure: «Lo cor pus fret e major calor sent / pe'scalf d'un foch qui-s dins lo pensament» (*Los frets estrems*, RAO 180,15, vv. 6-7); i Boter, en el v. 6 de la poesia *Prement lo tot* (V de l'edició citada), escriu: «e-l cors glaçat pren calor infinidad», recuperant el «glas» que Torroella havia reservat per al v. 2 de la seva composició. Trobem un cas molt menys clar entre el vers de Torroella «com pensareu: Yo-l fiu tal devenir» (*Vos m'aveu fet*, RAO 180,30, v. 18) i el de Boter «com pens diré: Tal dona era tua» (*Quina dolor*, VI de l'edició esmentada, v. 32).

Em sembla fora de tot dubte que és Boter qui segueix les petjades de Torroella, i no a l'inrevés. Hi ha arguments interns, que responen a les exigències del discurs poètic mateix. Fixeu-vos, per exemple, en les dues tornades que he al·legat al principi. Torroella, en els versos finals de la seva *labor*, emprà una sèrie de termes tècnics que ens menen al camp de la retòrica i que encaixen perfectament amb el gènere de la *laudatio* tal com apareixia codificat en les *artes dictaminis* medievals. Les «estremes lahors» corresponen al pecat que els provençals anomenaven *sobreslaus* o 'elogi excessiu', que era justament un «vici» o 'defecte gramatical o retòric', en rima amb el «judici» estètic al qual el poeta sotmet els seu «dits» (els *dicta* o composicions dictades segons l'art de la retòrica). Contràriament, en Boter no trobarem aquesta mateixa coherència lèxica. Encara que «estas mas lehors» sigui l'lliçó corrupta d'un amanuense, i no una trivialització de Boter, en el seu poema desapareixen per complet els esments al *vitium* retòric i als *dicta* poètics. Fixeu-vos, a més, que en el cas del v. 24 de *Callen aquells*, ja citat, Torroella enumera tan sols les virtuts espirituals de l'amada (amb la presència de l'«abtesa», un terme clau en la poètica de l'empordanès); Boter, en canvi, introdueix una anomalia en incorporar-hi un referent físic, la «gran bellesa», que a més presenta un adjectiu redundat que, en aparença, només serveix per completar el còmput del decasíl·lab. Tots aquests detalls de crítica interna, com veiem, conviden a imaginar Boter com un lector de Torroella, i no com el seu inspirador.

També hi ha indicis externs que obliguen a pensar que fou Torroella el model de Boter, i no a la inversa. En primer lloc, les poesies de Boter només s'han conservat al cançoner *J*, i no a *L* i *N*, tot i que els tres testimonis comparteixen quasi

íntegrament la secció miscel·lània on apareix Ramon Boter. Això ens duu a pensar que els seus poemes formaven part de les últimes novel·lats en els cercles de la transmissió manuscrita, i que no estaven presents en el nucli originari que aquells tres testimonis tenen en comú. En segon lloc, la projecció pública de Torroella, tal com he intentat mostrar pàgines enrere, era molt superior a la de Boter, de qui no conservem més notícies que els poemes copiats a *J* com a peces úniques. Posats a buscar un model, és més versemblant pensar en un poeta de prestigi com Torroella que no pas en un de completament desconegut com Boter. Finalment, el profund i evident ausiasmarquisme de Boter el situa en uns anys en què March ha esdevingut el model oficial a la cort i en què qualsevol lector estava en disposició de detectar-ne els ecos entre els seguidors, i això només podia esdevenir-se després de l'ausiasmarquisme primerenc de Pere Torroella.

Ramis és un poeta que, com Boter, no ha estat identificat amb cap personatge històric, i que sembla haver-se inspirat en un lai de Torroella en el moment de compondre el seu.³³ L'ausiasmarquisme de Ramis, com diu Riquer (1964: III, 81), és dubtós, potser perquè no és en un lai on esperaríem trobar els records més acusats de March, que només en va escriure un (cxxvii), i encara d'autoria dubtosa (Ramírez Molas 1980). Malgrat tot, el lai de Ramis, com el *Tant mon voler* de Torroella, l'anònim de *Triste deleytació* (ff. 149v-153), el cant IV de la *Glòria d'amor* de Rocabertí i el lai de mossèn Navarro, reprèn en darrer terme la mètrica del d'Ausiàs (8a8a4b 8b8b4c ...).³⁴ Sigui com sigui, el lai de Torroella *Qui volrà veure* (RAO 180,25) va gaudir d'un èxit notable a la seva època, ja que fou un dels més copiats en el seu temps i el poema en català més difós del nostre escriptor.³⁵ Vegem alguns paral·lels entre aquest lai de Torroella i el de Ramis (RAO 143,1), tot parant atenció a les repeses lèxiques i la coincidència d'algunes rimes:

TORROELLA, vv. 36-37:

...lo feble *cos*.

Car no pot dar *tan cruel mos*

RAMIS, vv. 58-59:

no troba-l món *tan plament mos*

com és lohar aquell seu *cos*.

33. Existiren dos personatges amb el cognom Ramis que militaren a les files de la Diputació durant la guerra civil de 1462-1472. D'una banda, Francesc Ramis fou cònsol de Mar i batlle general de Catalunya; de l'altra, Francí Ramis, que tal vegada fóra el seu fill, està documentat com a ciutadà de Barcelona amb funcions en el govern urbà. Ja que els cançoners parlen simplement de «Ramis», sense nom de fonts ni cap mena de tractament, hom podria sospitar que era persona prou coneguda. Vegeu els índexs de Sobrequès & Sobrequès (1973), J. Sobrequès (1975) i Martínez Ferrando (1953-54).

34. Remeto a les edicions de Pagès (1936) i Rohland de Langbehn (1983: 135-40). Per al lai en català, vegeu el complet estudi de Cabré (1987). El dubte sobre l'autenticitat plana sobre els poemes 127 i 128 des del mateix mossèn Jaume Barrera, que fou qui va donar-los a conèixer i publicar-los per primera vegada (Barrera 1908-09).

35. Apareix copiat en els cançoners *J* (f. 117), *K* (f. 134v), *L* (f. 99), *N* (f. 38v), *P* (f. 167v) i *O*² (p. 319). És, també, per tant, el lai més difós del segle xv.

- TORROELLA, vv. 145-147: Lavors me respon *Desesper*
prenosticant que no-s pot fer,
perquè lo temps ve tan coster...
- RAMIS, vv. 3-4: ...ab *desesper*
pus que lo dan m'és tan coster...
- TORROELLA, vv. 152-156: e romanen *mos sperits*
doloragant *tan* affligits
que com a foll done grans *crits*
si sol me trobe.
- RAMIS, vv. 82-85: *Mos espirits* de nits com torn
i-ls pensaments prenen *tal* born
per gran contrast
que de *suspirs* no-m trobe cast.

Els arguments per a defensar que el lai de Torroella fou el model del de Ramis, i no al contrari, són els mateixos que hem exposat en el cas de Ramon Boter, tot i que ara la imitació no és tan estreta i hem de prescindir dels arguments de crítica interna.³⁶ D'altra banda, el problema podria ser més complex del que sembla, ja que el lai de Ramis està emparentat amb un altre de mossèn Navarro (sense que sapiguem qui imità a qui), i tots dos van tenir molt presents els vv. 5-6 del poema III d'Ausiàs March. Cabré (1987: 128) ha fornit una pista preciosa per resoldre aquestes obscures dependències, en suggerir que potser Ramis i Navarro (o, millor, un dels dos) van llegir la cobla de March a través del *Tant mon voler* de Torroella. No sé si la resposta a l'enigma està en els versos de l'empordanès, però no puc estar-me d'assenyalar algunes semblances entre el *Tant mon voler*, el lai *Qui volrà veure* i els versos de Ramis i Navarro. Vegeu, per exemple, el v. 5 del centó («de ço qu'enamorat suport») i els vv. 11-12 de Ramis («de mon trist cas sens ficció / que jo suport»); o bé el v. 307 del *Tant mon voler* («Amor seny, pler, liberrat roba») i els vv. 32-33 de mossèn Navarro («Amor ho fa, que liberrat / e seny me tol»), i sobretot els vv. 629-633 del mateix poema de Torroella («Amor prech, donchs, qu'ab pensament, / o-b dret sentir / si per pensar no y pot venir, / que-l fassa, mas per mi, sentir / part

36. Des d'aquest punt de vista, només podria al·legar-se el v. 85 de Ramis, amb un circumloqui gens elegant que sembla forçat per la rima. Compareu també les rimes dels vv. 20-23 de Torrella (*reclam* : *fam* : *am* : *clam*) amb les dels vv. 108-110 de Ramis (*am* : *ham* : *reclam*), així com el v. 189 de Torroella, adreçat a la dama («Per què-l suplich m'atorch un do»), i el v. 129 de Ramis («Jo la suplich»). Els finals d'ambdós poemes presenten un to igualment pròxim, ja que s'hi anuncia la mort de l'enamorat. El lai que examinem, l'únic poema que conservem de Ramis, està copiat en els cançoners *J* (f. 228) i *K* (f. 190v); en el primer, apareix just abans de la secció de poesies de Vallmanya, que clouen el cançoner i poden considerar-se les addicions més tardanes, de 1459 o poc després (cf. Beltran 1999). El poema fou editat per Pagès (1936: 331-335).

d'aquest mal») i el final del lai de Navarro («Prech e supplich l'amorós déu / qu'en tal dolor la meta-n breu / com jo soffir»).³⁷

Sembla, per cert, que el mateix lai de Torroella que hem vist abans (*Qui volrà veure*), tan afortunat en la seva transmissió manuscrita, va inspirar alguns versos del lai anònim *Oh, bé puc dir que mala sort* (RAO 0,95), que només apareix copiat en el cançoner *N* (ff. 68-72) i que està escrit en la mètrica del de Torroella (8a8a8a4b 8b8b8b4c...). En efecte, en els versos 135-136 de la composició de Torroella, podem llegir: «Què-m menau fer? No-m responeu, / bona senyora?», que recorda, per la represa lèxica i la distribució mètrica, els versos 11-12 de l'anònim: «Què ·veu feta la pietat, / bona senyora?». Una mica més endavant, als vv. 183-184, Torroella escrivia: «de què mon cor reb tal ofensa / que ve sclatar», que potser inspirà el v. 75 de l'anònim: «tant qu'el cor me cuyda sclatar». Cal reconèixer que les similituds podrien ser casuals, però és sospitós que el lai de *N* aparegui en uns quaderns del còdex que procedeixen directament de la cort mediterrània de Carles de Viana, de finals dels anys 50, on, com ja sabem, Torroella tingué un paper destacadíssim.³⁸

Un altre ausiasmarquista que també fou lector de Torroella és Antoni Vallmanya. Com és sabut, els seus poemes semblen els més moderns del cançoner *J*, i és possible que fossin afegits en l'antígraf durant la darrera fase de composició del recull poètic, poc després de 1459. A aquest any, precisament, correspon la sèrie de poemes que dedicà a les monges de Valldonzella, a Barcelona. La major part de la seva obra, d'altra banda, s'ha de datar entre 1454 i 1459 (Auferil 1986: 37), coincidint amb la lloctinència de Joan de Navarra a Catalunya i amb el seu ascens al tron el 1458. Justament el 1459 el documento com a escriptor del rei i, per tant, vinculat amb la cort on també hi era Pere Torroella.³⁹

Auferil (1986: 49) ha trobat manlleus gairebé literals de March en alguns versos de Vallmanya, dos dels quals poden datar-se el maig de 1458. El poeta barceloní, a més dels versos d'Ausiàs, també va tenir en ment els de Torroella, i concretament els del poema *No sent ne veig* (RAO 180,18), un text que, com recordarem, també va

37. Localitzo altres paral·lels, menys clars, entre Torroella i mossèn Navarro. El primer, en el *Tant mon voler*, vv. 236-269 (amb cita de Martí Garcia), explicava que «Coneixença» el reprenia pels seus amors, però que, quan tot just estava a punt de desamorar-se, l'Amor el sotmetia amb més força que abans; Navarro, en els vv. 11-16, va escriure: «E conech ço qui mils me ve, / mas no puix fer / negun contrast a mon voler, / ans m'és forçat, a mon perer, / de consentir / en lo meu dan ...». La imatge de l'«ham» o esquer amorós, que vincula Ramis i Navarro (cf. Cabré 1987: 128 n. 171), també es troba en el poema col·lectiu de l'empordanès, vv. 456-458: «Qui pres jamás ab ham sens escha / ne-b fel donàs dolçor de brescha / com vós a mi?» Compareu, finalment, els vv. 183-184 de *Qui volrà veure*, que cito tot seguit, amb el v. 73 de Navarro: «Tant que lo cor me romp e-m fen». Aquest últim lai, conservat a *P* i *O*² (manuscrits torroellians, com hem vist), fou publicat per Pagès (1936: 336-340).

38. Els arguments, esposats a la meua tesi (2003: LXXXIV-XC), espero desenvolupar-los en treballs futurs.

39. ACA, canc., reg. 3409, f. 5, on se l'anomena «feel nostre».

inspirar l'ausiasmarquista Ramon Boter. Tots els paral·lels que citem a continuació procedeixen de la peça de Vallmanya *Anciós tot* (RAO 183,2):

TORROELLA, vv. 4, 7:	que com més pens més <i>mon seny</i> se desvia... ...en so <i>d'estrany</i> mir tot quant fa la gent
VALLMANYA, v. 41:	<i>Estrany</i> ja fet lo <i>meu seny</i> conegut
TORROELLA, vv. 13-14:	Entre bé e mall <i>mon juy</i> res no detria: <i>sols me reguesch per l'istint de natura.</i>
VALLMANYA, vv. 41-42:	<i>Estrany</i> ja fet lo <i>meu seny</i> conegut, <i>regint-me sol pel estint de natura.</i>
TORROELLA, vv. 17-19:	Sol bast sentir qu'è mon desig perdut per desigar, leixant la fantasia caracta tal que <i>em fa devenir mut.</i>
VALLMANYA, vv. 43-44:	mon partir va me dugué en tal ventura hon ma dolor <i>devenir me feu mut.</i>

Observi's que, a més, totes dues composicions són poemes d'absència o en tracten el tema, i que en part o en tot descriuen els efectes pertorbadors de la solitud amorosa.⁴⁰

És probable que calgui identificar mossèn Avinyó (nom amb què apareix en tots els manuscrits de l'època) amb un Lluís d'Avinyó que, essent uixer d'armes de Carles de Viana, fou ordenat cavaller pel príncep mateix el 24 de juny de 1461 a Barcelona.⁴¹ Riquer (1964: III, 70), a propòsit de les seves fonts literàries, observà que en els seus versos «apareix una tènue i elemental influència d'Ausiàs March i Jordi de Sant Jordi».⁴² Bé podria ser, doncs, que Avinyó hagués militat en els cercles de Torroella, i és possible que a més fos lector i imitador de March, la qual cosa fóra ben coherent amb la primera hipòtesi. Sigui com sigui, hi ha diverses poesies d'Avinyó que de vegades semblen posar-nos davant els ulls versos i expressions de Pere Torroella. Vegem-ne ara el cas que em sembla més simptomàtic. L'escriptor gironí, en els vv. 10-16 de *No m'ajut Déu* (RAO 180,17), es mostrava així d'irreverent, sens dubte recordant A. March, XIII, 33-36:

40. Aquesta peça, que fou presentada al certamen barceloní «de desconaxença de l'enamorada», podria estar datada el 1457 o poc després. Cf. Auferil (1986: 42), amb lapsus en la identificació del poema, i Pagès (1936: 347-52), que l'edita en nota. El poema s'ha conservat al cançoner *J* (ff. 229v-230v) amb una rúbrica explicativa.

41. Lacte va ser recollit per Ça-font en el seu *Dietari* (vegeu Sans i Travé 1992: 135). Trobareu els arguments per a aquesta identificació en l'edició, ja citada, que està preparant el professor Torró.

42. No convé perdre de vista que Sant Jordi era un poeta molt apreciat a mitjan segle, segons es desprèn dels manuscrits d'aquests anys que van copiar-lo amb efusió (vegeu, més amunt, la nota 3 d'aquest mateix treball).

E si-m vol Déu franch arbitre lezar,
 en l'altre món sereu vós ma senyora;
 si paradís sens vós me vol donar,
 ara-ll suplich que d'ell me lance fora.
 De tal repós jamés content seria
 no mirant vós, on mon desigh repose.
 Mon paradís és vostra companyia.

Avinyó sembla haver resumit aquests versos en la seva composició *D'amor me clam* (RAO 10,4), vv. 33-36:

Del món no-m dolch, prenent tal enderroch,
 mes dolrà-m molt da qui seré partit.
 En paradís no vull ser acollit
 si vós no y sou, ab qui jo tinga joch.

La mateixa peça de Torroella, per cert, manté una certa afinitat de to amb un altre poema de Narcís Vinyoles, poeta més tardà que els que hem examinat fins ara. En concret, les similituds cal establir-les amb el v. 13 ja citat («...que d'ell me lance fora») i la coda de la cobla III; una estrofa, per cert, que assolí un cert èxit en el seu temps, car no només està copiada en els quatre cançoners que han transmès el poema complet (*JKPO*²), sinó que fou transcrita com si fos una cobla esparsa en el *Cançoner del Marquès de Barberà* (Sⁱ), que pot datar-se entre 1462 i 1475 (Baselga 1896 i Martí 1998). Els últims versos d'aquesta cobla diuen així:

Estimant vós semblants lochs abitar,
 entre-ls inferns iré sercar ma glòria,
 e-ls esperits no-m poran penas dar
 que vós siau a ma vista notòria:
 tanquen-me-ls ulls si-m volen turmentar.

Vegem ara els versos que interessin del *Pensant en vós* (RAO 203,12) de Vinyoles:

Lança del cos un ànima tan trista,
 oh, mort cruel, i no pene tot sol;
 lança-m del món, vaja-n infern, si-s vol,
 puix tanque-ls ulls de tan amarga vista. (vv. 33-36)

Com pot veure's, la coincidència rau sobretot en el lèxic i en la imatgeria, per bé que aquesta està usada amb propòsits diferents.

Encara podria afegir-se algun altre cas al llistat de correspondències més o menys segures que hem establert entre els versos de Torroella i els d'alguns poetes contemporanis o lleugerament posteriors, però els exemples citats són suficients, a banda que són també els més clars. Tot i això, hem de reconèixer que algunes de les semblances lèxiques, sintàctiques i temàtiques que hem anat veient podrien ser, senzillament, estilemes habituals en la poesia de mitjan segle, més pròpies de l'estil d'una època que de l'estil d'un autor concret. Calia, però, esgotar tots els casos possibles que reforcessin, si és que feia falta, aquells altres que sí són segurs, com el de Boter i el de Vallmanya.⁴³

RESSONS EN LA PROSA SENTIMENTAL

També és segur que Torroella, a més d'influir en els poetes del seu entorn, va deixar petjada en algunes proses sentimentals del moment. És sabut que el nostre escriptor apareix citat dues vegades en la novel·la anònima *Triste deleytació*, i que hi és al·legat per culpa del seu *Maldezir de mugeres*.⁴⁴ No és estrany que sigui així, perquè ja sabem que aquest poema misogin va fer-se popularíssim i que foren molts els poetes aragonesos i castellans que van refutar-lo en diferents composicions.⁴⁵ El que no se sabia, però, és que en la mateixa novel·la, en un passatge sense cap relació amb la polèmica antifemenina, l'autor anònim va emprar la carta en què Torroella explicava a Francesc Ferrer «què és grat».⁴⁶ Aquesta dada, certament preciosa, reforça tot el que havíem dit a propòsit de la difusió del Torroella prosista, i encara hi afegeix un matís més. L'autor de *Triste deleytació* va veure en l'epístola de l'em-pordanès no tan sols una mostra dels lleures cortesans del moment, sinó també un tractadet erotològic que podia convertir-se amb facilitat en una autoritat d'amor. Sembla que Torroella així ho volia, perquè si no fos per la *salutatio* i la *conclusio*, se'ns faria difícil precisar que estem davant d'una epístola, i no davant d'una exposició doctrinal en plena regla. Vegem-ne ara els paral·lels més notables:

43. Fa la impressió, per exemple, que mossèn Verdú imità aquests versos de Torroella, *Ara pots fer* (RAO 180,4), vv. 41-42: «Bé de mos mals, diré-n lo finament / de tots mos dits, per donar-vos creença». Els vv. 26-27 de Verdú, *Moltes gents són* (RAO 191,1) diuen així: «...donen les gents crehença / en los meus dits...». D'aquest autor només es coneix la composició que acabo de citar, i només el cançoner J'l'ha transmès.

44. Se'l cita en els ff. 95 (juntament amb els primers versos del *Maldezir*) i 165 del manuscrit únic conservat a la Biblioteca de Catalunya. Vegeu Rohland (1983: 83-84 i 156).

45. Cf. Bach y Rita (1930: 60-72) i Matulka (1931).

46. Vegeu les edicions d'Auferil (1989: 277-288) i Rodríguez Risquete (2003: 480-494). El primer dels editors defensa que Torroella compongué dues redaccions de l'epístola, i la seva edició (per duplicat) és coherent amb aquesta hipòtesi.

PERE TORROELLA

Si una de les principals potències de l'ànima, qu'és la concupiscible, tant neguna altra cosa desiga, ab qual part de nosaltres contrastarem a l'amor? (Rodríguez Risquete 2003: 491)

PERE TORROELLA

Lo voler l'abrassa, l'enteniment la nsercha, la memòria la conserva, lo pensament la nodrex, lo desig la demana, la rahó restant sola entre sí e no, dubtosa calla. (Rodríguez Risquete 2003: 491)

PERE TORROELLA

Èlla-s mostra en los començaments axí graciosa, amigabla e bona que quant demanam nos promet, e de quantas coses dubtam nos assegura. (Rodríguez Risquete 2003: 491)

PERE TORROELLA

Mas, ¿per a què vull jo despendre paraules allà hon la santedat de David, la fortalesa de Sansó, la sciència d'Aristòtil, la saviesa de Salamó, la bravesa de Èrcules, la prudència d'Agamenon, l'ardiment d'Axiles, la majestat de Cèsar ne los arts de Virgili bastaren a resistir? E nosaltres, en cascuna d'aquestes coses menors, com serà possible deffendre-ns? (Rodríguez Risquete 2003: 492-93)

Triste deleytación

Viendo que una de las mayores potencias nuestras intelectuales y corporales a bien amar son dispuestas, ¿qual parte contradirá, que todos nuestros sentimientos la conservan y demandan? (f. 18^v; Rohland de Langbehn 1983: 15-16)

Triste deleytación

[El amor] tiene por fundamento el corazón y por edificación el pensamiento y por duración el sentido, causada de gran fermosura. (f. 23v; Rohland de Langbehn 1983: 20)

Triste deleytación

Amor en el comienço se nos muestra benigno y mudable, atorgándonos quanto le pedimos, y en lo que dudamos nos asegura. (f. 25v; Rohland de Langbehn 1983: 21)

Triste deleytación

Mas, ¿qué presumo yo dezir huviendo recuerdo que los más de gran reputación son stados por éste sobrados, vencidos? Por éste Adam, por éste Davit, por éste Salamón, por éste Sansón, por éste San Pedro, por éste San Pavlo, por ste Madalena, por éste Guari, por éste Çésar, por éste Virgilio, por éste Aristótilles, por éste Archilles, por éste Troyllo, Éctor y Paris, en sta fuerça incomparable pudieron jamás registir. ¿Quánto más yo, muy flaco y mudable, que ningunas d'aquestas perfeçiones d'aquéllos conoçí? (ff. 20v-21; Rohland de Langbehn 1983: 17)

El lector ja haurà observat que, en la novel·la, els fragments amb records de Pere Torroella estan molt pròxims entre ells, la qual cosa acaba de confirmar la dependència. D'altra banda, en el catàleg d'homes il·lustres que han caigut en les urpes d'Amor, tal com el trobem en *Triste deleytación*, hi apareix «San Pavlo», un

personatge que no esperariem trobar en un repertori d'aquesta mena però que prové de la mateixa epístola de Torroella, qui, just abans del llistat que acabem de llegir, va escriure: «De sant Paul se lig que après d'arrapat en lo cel, essent nomenat vas d'elecció, fonch d'açò temptat». Aquesta idea deu procedir d'una mala lectura de 2Co 12, 2-7, i també la trobem suggerida en la *Glòria d'Amor* d'Hug de Rocabertí, que com sabem fou amic de Torroella.⁴⁷

És molt poc el que se sap de la novel·la anònima, tot i que sembla haver estat escrita per un català quan el gènere de la ficció sentimental en llengua castellana estava ben consagrat, i que potser caldria situar-la cap als anys setanta del segle XV, és a dir, en els últims anys del regnat de Joan II.⁴⁸

Afegirem, finalment, el testimoni d'unes *Letras de amor* en català que, sense nom d'autor, estan copiades en el ms. esp. 305 de la Biblioteca Nacional de França.⁴⁹ El manuscrit, factici, presenta tres parts. La primera conté una còpia de *Lo somni* de Bernat Metge (ff. 3-96); a la segona, un altre copista va aplegar diverses proses de Torroella, l'elogi en vers que el nostre autor adreçà a Lucrezia d'Alagno, les cartes d'amor a què ara ens referim i un poema sobre el príncep Ferran; a la tercera, un amanuense diferent va copiar les cobles de la *Vita Christi* de fray Íñigo de Mendoza. En una de les cartes anònimes podem llegir:

Per què soplich vullau usar ves mi de tanta pietat que dins mos servicis io puga admetre lo nom de servidor, e dar-me licència ensemps ab avinentesa de poder-vos dir lliberament ço que no vull comanar a la ploma. (f. 115)

La primera part d'aquesta frase refa dos versos del poema *Tant he parlat* (RAO 180,27), de Torroella, on llegim:

E sols jamés lo nom de servidor
dins mos serveys poguí de vós admetre. (vv. 17-18)

Fa la impressió, en la citació que acabem de transcriure, que l'autor de la carta tenia els versos de Torroella gravats a la memòria, i això explicaria la facilitat (i també la llibertat) amb què va integrar-la en el discurs de la seva prosa. Devia ser un fenomen més habitual del que ens sembla, el d'amotllar versos de prestigi en la prosa sentimental. Al capdavall, en la majoria d'ocasions aquestes peces perllongaven els

47. «Sí com Sant Pau qui no poch dir / los grans secrets, no poch sentir / sent arrapat, / axí me-n pres que fuy torbat / d'amor, perdent la llibertat / e tot l'entendre» (vv. 417-422; ed. Heaton 1916: 65).

48. L'acció està datada explícitament el 1458, la qual cosa ha suggerit que podria ser una novel·la en clau. Vegeu només Riquer (1956), Gómez Fargas (1992) i Deyermond (1993: 44).

49. Dutton (1991: III, 436-437) edita una part molt migrada dels poemes en castellà. D'altra banda, la bibliografia sobre aquest cançoner és quasi inexistent.

temes de la poesia i eren una amplificació, o exposició, dels versos acumulats en la tradició literària. No sembla estrany, doncs, que sovint absorbissin clàusules senceres dels poetes de prestigi.⁵⁰

Tampoc no és possible datar amb precisió el cançoner que les ha conservat, i és una llàstima, perquè podem sospitar que no devien passar gaires anys entre la composició de moltes de les seves peces i la còpia del manuscrit. En efecte, el còdex conté diversos textos menors, sovint de circumstàncies, que no es troben en cap altre testimoni, i l'experiència ens ensenya que els textos d'aquest tipus acostumen a desaparèixer pocs anys després de ser escrits. Tot i això, podem servir-nos de les filigranes del paper, que ens menen als anys setanta del segle xv, i del poema sobre l'arribada del príncep Ferran a Barcelona, que situa la còpia en els cercles catalans de la postguerra.⁵¹ També és cert, però, que el copista que ens interessa degué treballar amb materials procedents de Nàpols, com suggereixen dos dels *unica*, és a dir, l'elogi de Lucrezia compost per Torroella i la carta de Demòstenes a Alexandre del mateix autor. Les lletres d'amor, tant si se situen al Nàpols dels últims anys del Magnànim com a la Barcelona de la postguerra, devien ser escrites en els cercles on, com ja hem vist, actuava Pere Torroella.⁵²

FINAL

Els exemples que acabem de veure podrien perllongar-se amb altres autors i obres que acceptaren el mestratge de Pere Torroella, però que no són pertinents

50. En les ficcions sentimentals de l'època, tal com s'esdevindrà en la *novela pastoril* castellana del segle xvi, el dibuix argumental sembla una excusa per presentar un catàleg de situacions amoroses i, per tant, de digressions sobre matèria eròtica. Obres com *Triste deleytación* o la *Sátira de felice e infelice vida*, de Pere de Portugal, devien ser llegides més aviat com a repertoris amorosos *cum exemplo* que com a novel·les pròpiament dites.

51. Els historiadors daten el poema el 1471, el 1472 o el 1473. Tampoc no hi ha consens a l'hora d'identificar *lo coronista del senyor príncep don Ferrando*, encara que se n'han proposat Gauberto Fabricio de Vagad i Alonso de Jaén. Per a l'estat de la qüestió, vegeu Duran i Requesens (1997: 299-311).

52. Ja he advertit que el manuscrit és factici i que van intervenir-hi tres amanuenses. El primer copista *Lo somni* de Bernat Metge als ff. 1-96, que corresponen als plecs II-IX, amb filigrana de la torre semblant a Briquet, 4362 (de 1494-1540) i 4364 (de 1476); el segon és responsable de les proses i la poesia de Torroella (ff. 98-109v, plec X), a més de les cartes d'amor anònimes i el poema sobre el príncep Ferran (ff. 114-117v, plec XI); el tercer copista va transcriure les cobles de la *Vita Christi* de Mendoza (ff. 118-199, plecs XII-XVIII, amb la filigrana del cap de bou, semblant a Briquet, 14332, 14334 i 14338, dels anys 1456-1469). El plec de Torroella i el que conté les cartes són perfectament independents, i només el primer presenta filigranes: una de desconeguda i la de l'anell, que Avenzoza & Orduna (1981-93) dataren entre 1457 i 1477. Al final del segon quadern, per acabar, apareix l'ex-libris *Le jour se'n va*, que fou dibuixat després de l'enquadernació del còdex i que devia pertànyer al barceloní Miquel Estela (Torró 2001). Precisament al moment del seu relligat deuen correspondre els fòlis de cortesia inicials, on es pot veure la filigrana de la mà amb flor (Briquet, 11154-11156, dels anys 70 i 80). Aquestes dades provenen de la inspecció personal del manuscrit.

en aquest article perquè o bé no estan relacionats amb l'ausiasmarquisme, o bé ens obligarien a parlar de textos difícils de situar en els cercles literaris de Torroella. Allò que m'interessava demostrar en aquestes pàgines és que existí un model torroellà i que va combinar-se, a mitjan segle xv, amb el mestratge poètic de March. Aquesta dada, segons crec, permet de reblar el clau de la difusió primerenca d'Ausiàs, i demostra que el paper dels poetes secundaris pot ser fonamental per entendre la fortuna dels grans escriptors. Crec que hauríem d'agrair a figures com la de Torroella que hagin facilitat la difusió de les grans plomes del seu temps. Torroella, en definitiva, va ser la baula necessària perquè March arribés amb vigor a mans de Joan Boscà, que va mostrar-lo a Garcilaso, d'on passà fins a la poesia de Quevedo. Esperem que, lentament, el seu secret magisteri vagi sortint a la llum i que algun dia puguem entendre millor el funcionament de les corts aragoneses del segle xv i dels seus líders.⁵³

FRANCISCO J. RODRÍGUEZ RISQUETE
Institut de Llengua i Cultura Catalanes,
Universitat de Girona

BIBLIOGRAFIA CITADA

- AMETLLER 1903-28: José Ametller, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo xv*, Girona (toms I-II)-Sant Feliu de Guíxols (tom III), Imprenta y librería de P. Torres (toms I-II)-Imprenta de Octavio Viader (tom III), 3 toms.
- AUBRUN 1951: Charles V. Aubrun, *Le chansonnier espagnol d'Herberay des Essarts (xve siècle)*, Bordeaux, Bibliothèque de l'École des Hautes Études Hispaniques.
- AUFERIL 1986: Jaume Auferil, «La Sort d'Antoni Vallmanya i el cercle literari de Valldonzella», als *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, Quaderns Crema, 1, 37-77.
- AUFERIL 1989: Francesc Ferrer, *Obra completa*, ed. Jaume Auferil, ENC.
- AVENOZA 2003: Gemma Avenzoza, «Poetas catalanes del siglo xv y trovadores. Pere Torroella y el *Perillos tractat*», a *Actes du VIe Congrès International de l'Association Internationale d'Études Occitans*, ed. Rossana Castano, Saverio Guida i Fortunata Latella, Roma, Viella, 1, 25-40.
- AVENOZA & ORDUNA 1981-93: Gemma Avenzoza i Germán Orduna, «Registro de filigranas de papel en códices españoles», *Incipit*, 1 (1981), 25-30; 2 (1982), 55-59; 5 (1985), 5-10; 7 (1987), 1-6; 10 (1990), 1-15; 11 (1991), 1-9, i 13 (1993), 1-13.
- BACH Y RITA 1930: Pedro Bach y Rita, *The Works of Pere Torroella. A Catalan Writer of the Fifteenth Century*, Nova York, Instituto de las Españas en los Estados Unidos.

53. Caldria tenir present que els principals manuscrits que han permès editar l'obra de March són de la segona meitat del segle xv, i que dos d'ells (el *Cançoner de Saragossa* [P] i el cançoner de la Hispanic Society [O²]) acompanyen la poesia de March amb la poesia quasi completa de Torroella. El primer d'aquests testimonis sembla també el més antic d'entre els que apleguen un *corpus* ample de poesia de March.

- BARRERA 1908-1090: *Les obres del valeros cavaller y elegantíssim poeta Ausias March*, ed. Mn. Joan Barrera, Barcelona, Biblioteca Clàssica Catalana.
- BASELGA 1986: Mariano Baselga, *El cancionero catalán de la Universidad de Zaragoza*, Saragossa, Cecilio Gasca.
- BELTRAN 1999: Vicenç Beltran, «Tipologia i gènesi dels cançoners. El cançoner *J*, ms. esp. 225 de la Bibliothèque Nationale de Paris», a *Actes AHLM* 7, I, 337-352.
- BELTRAN 2002: Vicenç Beltran, *Edad Media: lírica y cancioneros*, Barcelona, Crítica.
- BOHIGAS 1952-59: Ausiàs March, *Poesies*, ed. Pere Bohigas, ENC, 5 vols.
- BOHIGAS 1953: Pere Bohigas, «Ausiàs March y Garcilaso», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 2, 63-64.
- BOSCOLO & SCHENA 1993: *Acta Curiarum Regni Sardiniae*, 3, I: *Parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, ed. Alberto Boscolo i Olivetta Schena, Càller, Consiglio Regionale della Sardegna.
- CABRÉ 1987: Lluís Cabré, «El conreu del lai líric a la literatura catalana medieval», *L&L*, 2, 67-132.
- CABRÉ 1997a: Lluís Cabré, «Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context», a *Ausiàs March: textos i contextos*, ed. R. Alemany Ferrer, València, PAM, 59-71.
- CABRÉ 1997b: Lluís Cabré, «From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea, and Other *Ausimarchides*», a *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyermond*, ed. Ian MacPherson i Ralph Penny, Londres, Tamesis, 57-73.
- CABRÉ 1998: Lluís Cabré, «Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón», a «*Cancionero*» *Studies in Honour of Ian MacPherson*, ed. Alan Deyermond, Londres, Queen Mary & Westfield College, 25-38.
- CARBONELL 1973: Joan Roís de Corella, *Obres completes, I: Obra profana*, ed. Jordi Carbonell, València, Albatros.
- Catálogo: José Ramón Castro Álava y Florencio Idoate Iragui, *Archivo General de Navarra. Catálogo de la sección de Comptos. Documentos*, Pamplona, Archivo General de Navarra, 1952-1974, 52 toms.
- CÁTEDRA 1989: Pedro M. Cátedra, *Amor y pedagogía en la Edad Media (Estudios de doctrina amorosa y práctica literaria)*, Universidad de Salamanca.
- COCOZZELLA 1970: Francesc Moner, *Obres catalanes*, ed. Peter Cocozzella, ENC.
- CORONEL RAMOS 1997: M. A. Coronel Ramos, *L'Ausiàs March de l'humanista Vicent Mariner*, València, IAM.
- DEYERMOND 1993: Alan D. Deyermond, *Tradiciones y puntos de vista en la ficción sentimental*, Universidad Nacional Autónoma de México.
- DURAN & REQUESENS 1997: Eulàlia Duran i Joan Requesens, *Profecia i poder al Renaixement. Texts profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*, València, Edicions 3 i 4.
- DUTTON 1991: *El cancionero del siglo XV*, ed. Brian Dutton, Universidad de Salamanca, 7 vols.
- GÓMEZ FARGAS 1992: Rosa María Gómez Fargas, «*Triste deleytación, ¿novela de clave?*», *Revista de Literatura Medieval*, 4, 101-122.
- HEATON 1916: *The Gloria d'amor of fra Rocbertí. A Catalan Vision-Poem of the 15th Century*, ed. H. C. Heaton, New York, Columbia University Press.
- ID: Identificació de la poesia castellana de *cancionero*; vegeu Dutton (1991).
- JEANROY 1928: Alfred Jeanroy, «Un «cancionero» inconnu à la Bibliothèque de l'Université de Coimbra», *Boletim da Biblioteca da Universidade*, 9, 1-6, 1-5.
- KERKHOF 1995: Juan de Mena, *Laberinto de Fortuna*, ed. Maxim Kerkhof, Madrid, Castalia.

- MARTÍ 1998: Sadurní Martí, «El cançoner del marquès de Barberà (S^a/BM1). Descripció codicològica», *BBAHLM*, 18, 463-502.
- MARTÍ en premsa: Sadurní Martí, «Els *Deseiximents* de Pere Pou i altres textos relacionats», *L&L*, 2006, en premsa.
- MARTÍNEZ FERRANDO 1953-1954: J. Ernesto Martínez Ferrando, *Catálogo de la documentación de la cancellería regia de Pedro de Portugal (1464-1466)*, Madrid, Archivo de la Corona de Aragón, 2 vols.
- MARTOS 2001: Josep Lluís Martos, *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*, Alacant-Barcelona, IIFV-PAM.
- MATULKA 1931: Barbara Matulka, *The Novels of Juan de Flores and their European Diffusion: A Study in Comparative Literature*, Nova York, Institut of French Studies.
- MELE 1938: Eugenio Mele, «Qualche nuovo dato sulla vita di mossèn Pere Torroella e sui suoi rapporti con Giovanni Pontano», *La Rinascita*, 1, 76-91.
- MICÓ 2004: Ausiàs March, *Páginas del Cancionero*, ed. Costanzo Di Girolamo, trad. José María Micó, Valencia, Pre-Textos.
- MILÀ Y FONTANALS 1910: Manuel Milà y Fontanals, «Ressenya Històrica y Crítica dels antics poetes calalans [sic]», a *Historia de la Literatura Catalana Antiga. Aplech d'Estudis per la seva formació*, Barcelona, Biblioteca Classica Catalana, I, 159-277.
- PAGÈS 1936: Amédée Pagès, *La poésie française en Catalogne du XIIIe siècle a la fin du XVe*, Paris, Privat-Didier.
- PAGÈS 1990: Amadeu Pagès, *Ausiàs March i els seus predecessors*, trad. Víctor Gómez, València, IAM.
- RAMÍREZ MOLAS 1980: Pere Ramírez Molas, «El problemàtic cant 128 d'Ausiàs March i la tradició manuscrita», *EUC*, 24, 497-512.
- RAO: Repertori d'Autors i Obres de la poesia catalana medieval; vegeu RIALC: <http://www.rialc.unina.it>
- REYES-TUDELA 1987: *Las obras de Francesch Carroç Pardo de la Casta*, ed. José Enrique Reyes-Tudela, València, Albatros-Hispanófila.
- RIQUER 1946: Martín de Riquer, *Traducciones castellanas de Ausias March en la Edad de Oro*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- RIQUER 1956: Martín de Riquer, «*Triste delectación*, novela castellana del siglo xv», *RFE*, 40, 33-65.
- RIQUER 1964: Martí de Riquer, *Història de la literatura catalana. Part antiga*, Barcelona, Ariel, 3 vols.
- RIQUER & BADIA 1984: *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle xv*, ed. Martí de Riquer i Lola Badia, València, Tres i Quatre.
- RIQUER & BADIA 1986: Martí de Riquer i Lola Badia, «Les poesies de Ramon Boter i l'herència d'Ausiàs March», a *Misc. Romeu*, 2, 253-293.
- RODRÍGUEZ RISQUETE 2002a: Francisco J. Rodríguez Risquete, «Del cercle literari del Príncep de Viana i unes poesies satíriques del *Cançoner de Saragossa*», *EG*, 22, 365-91.
- RODRÍGUEZ RISQUETE 2002b: Francisco J. Rodríguez Risquete, «Pere Torroella i les corts dels infants d'Aragó el segle xv», *L&L*, 13, 209-22.
- RODRÍGUEZ RISQUETE 2003: Francisco J. Rodríguez Risquete, *Vida y obra de Pere Torroella*, tesi doctoral, Universitat de Girona.
- RODRÍGUEZ RISQUETE 2005: Francisco J. Rodríguez Risquete, «El cancionero de Leonard de Sos», a les *Actes AHLM* 9, 455-463.
- RODRÍGUEZ RISQUETE en premsa: Pere Torroella, *Obra completa*, ed. Francisco J. Rodríguez Risquete, ENC.

- ROHLAND DE LANGBEHN 1983: *Triste deleytación, novela de F.A.d.C., autor anónimo del siglo xv*, ed. Regula Rohland de Langbehn, Universidad de Morón.
- RUBIÓ I BALAGUER 1948: Jordi Rubió i Balaguer, *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona, Aymà.
- RUBIÓ I BALAGUER 1984: Jordi Rubió i Balaguer, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, PAM, I.
- SALINAS ESPINOSA 1997: *Poesía y prosa didáctica en el siglo xv: la obra del bachiller Alfonso de la Torre*, ed. Concepción Salinas Espinosa, Saragossa, Premsas Universitaries de Zaragoza.
- SANS I TRAVÉ 1992: Jaume Safont, *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1484)*, ed. Josep Maria Sans i Travé, Barcelona, Fundació Noguera.
- SIMBULA 1993: Pinuccia F. Simbula, *Corsari e pirati nei mari di Sardegna*, Càller, Consiglio Nazionale delle Ricerche-Istituto sui rapporti italo-iberici.
- SIMÓ 2000: Lourdes Simó, «Una elegía poco conocida a la muerte del Magnánimo», *Medievalia*, 31, 1-22.
- SOBREQUÉS & SOBREQUÉS 1973: Santiago Sobrequés i Jaume Sobrequés, *La guerra civil catalana del segle xv. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Edicions 62, 2 vols.
- SOBREQUÉS 1975: Jaime Sobrequés, *Catálogo de la cancellería de Enrique IV de Castilla, señor del principado de Cataluña (lugartenencia de Juan de Beaumont, 1462-1464)*, Barcelona, CSIC.
- SOLDATI 1902: Ioannis Ioviani Pontani, *Carmina*, ed. Benedetto Soldati, Florència, C. Barbera, 2 vols.
- TORRÓ 2001: Jaume Turró, «Una cort a Barcelona per a la literatura catalana del segle xv», *RdC*, 163, 97-123.
- TORRÓ en premsa: *Els poetes del Cançoner de Saragossa*, ed. Jaume Torró, ENC.
- ZURITA, *Anales*: Jerónimo Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. Àngel Canellas, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1967-73, 4 vols.